

УДК 355.48 "14/15"

ПРОБЛЕМА КРИЗИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛИЦАРСЬКОГО ВІЙСЬКА XIV–XV ст. У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

МИХАЙЛО КУЦИН,

здобувач кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття аналізує стан розробки сучасною історіографією проблеми кризи пізньосередньовічного лицарства як передумови появи в Західній Європі професійного найманого війська. Автор доводить, що лицарство в XIV–XV ст. пережило ряд суттєвих трансформацій, а його значна частина за нових умов усе ж не змогла гідним, відповідним до свого кастового становища, чином самореалізуватися. У цілому сучасна історіографія означеної в статті проблеми виявляє як схильність до визнання кризи та занепаду лицарства, так до часткового чи цілковитого заперечення цих явищ.

Ключові слова: історіографія, військове мистецтво, лицарство, Столітня війна, моральний занепад, піхота.

Постановка проблеми. Часи Столітньої війни (1337–1453) - тривалого військово-політичного конфлікту між Англією та Францією, у який тією чи іншою мірою були втягнуті найкрупніші країни середньовічної Західної Європи, виявили ряд суперечливих військово-політичних та морально-етичних тенденцій, які, зрештою, призвели до кризи західноєвропейського лицарства. До цієї проблематики історики традиційно зверталися й звертаються надалі в дослідженнях доби пізнього середньовіччя, проте огляди й аналізи сучасної історіографії відсутні. Актуальність дослідження полягає насамперед у тому, що на сьогодні немає інтегральної праці, яка б охопила бодай основні спектри окресленої проблематики¹.

Мета статті - охарактеризувати стан сучасної історіографії кризи та занепаду пізньосередньовічного лицарства.

Виклад основного матеріалу. Певним дороговказом для дослідників зазначеної проблематики слугувала у XX ст. й на сьогодні не втратила своєї актуальності праця видатного голландського історика та культуролога Йохана Хейзінги (1872–1945) "Осінь Середньовіччя", написана в 1919 р. й неодноразово перевидана багатьма мовами [1]. Стаючи в цілому на захист пізньосередньовічного лицарства, автор усе ж змушений констатувати: "Очевидним є те, що політична та військова історія останніх століть Середньовіччя, якою її зафіксувало перо Фруассара, Монстрелле, Шателлена та багатьох інших хроністів, виявляє вельми мало шляхетності і надзвичайно багато жадібності, жорстокості, холодного розрахунку, добре усвідомленого себелюбства і дипломатичного вміння викрутитися. Історична реальність з очевидністю раз у раз розвіює фантастичний ідеал лицарства" [2, с. 22].

¹ У цій розвідці автор не претендує на повноту аналізу всього доробку сучасної історіографії з указаної проблематики, а окреслює здебільшого основні її "монографічні" здобутки (поза увагою свідомо залишено ряд статей).

Багата своїм розмаїттям підходів до проблематики англійська [3] та французька [4] історіографія 80-х років XX ст. - поч. XXI ст. Окремо варто згадати монографію американського історика А. Б. Фергюсона, котрий причину кризи лицарства в XV ст. визначає як розбіжність між лицарськими ідеалами й дійсністю [5]. Сучасна російська історіографія пізньосередньовічного лицарства, його суспільно-політичної та військової ролі представлена насамперед працями Н. Басовської [6], С. Жаркова [7], О. Акімової [8], Ю. Малініна [9], С. Лучицької [10], С. Цатурової [11].

Чимало аспектів кризи феодального способу ведення війни й занепаду лицарства також містять окремі праці узагальнюючого, коли йдеться про військово-мистецтво середніх віків, характеру [12].

До XIII ст. лицарі відчували себе певним усесвітнім орденом (завдяки хрестовим походам та виникненню військово-чернечих орденів [13]), кастою, для якої несуттєвими є територіальні кордони та підданство. Сформувався певний кодекс лицарської честі. Убивати рівного собі, хто б і звідки він не був, ставало негідним вчинком. "Перемогти" означало збити з коня, узяти в полон і, головне, отримати викуп. Відтак війна для лицарської касты ставала лише масовим турніром. Бій відразу ж розбивався на безліч поєдинків, у яких кожний лицар обирав собі противника й прагнув із ним схопитися. Така тактика стала основною для європейської військової справи протягом всього XIII ст. З іншого боку, прості незначні воїни, що поверталися з хрестових походів, знали з власного досвіду, що лицарство не таке вже непереможне, яким воно здавалося, розуміли, що злагодженими діями піхоти можна досягти багато чого [14, с. 85–86].

Уже з початку XIV ст. у Західній Європі стали помітними декілька суперечливих тенденцій: зростання ролі піхоти (міського та селянського ополчення) і стрілецьких з'єднань; одночасне замикання в собі лицарського стану, що виражалося, з одного боку, у подальшому обтяженні лат (поодинокий лицар ставав грізною бойовою

№ 7 (107) листопад-грудень 2010 р.

міццю), а з іншого - у самоорганізації лицарства як окремої касты з власною військовою етикою [15, с. 12].

І. Хейзінга основне протиріччя вбачає в самому лицарському кодексі честі, що остаточно оформився в XIV ст. Цей кодекс жорстко регламентував правила поведінки лицаря на полі бою і ставив його в певні рамки - виключити будь-які випадкові переваги й створити рівні умови бою так, щоб його результат залежав винятково від особистих якостей противників. Окрім неприпустимості відступу в бою й обов'язковості прийняття виклику, кодекс вимагав попередньо попереджати про напад, забороняв нападати більшою кількістю людей на меншу, нападати ззаду тощо. Саме в дотриманні цих правил і полягала лицарська честь і доблесть [1, с. 35]. Але саме всупереч цим нормам діяли тодішні піхотні ополчення, далекі від них, із власною військовою філософією і баченням способів досягнення поставленої мети в бою.

Першими проявами цієї суперечності й власне початком падіння військової ролі лицарства, на думку К. Граветта, стали декілька суттєвих поразок, завданих лицарям простолюдинами (наприклад, у "битві золотих шпор" при Куртре в 1302 р. і при Моргартені в 1315 р.) [16, с. 293].

"Фламандські піхотинці розгромили французьких лицарів при Куртре, нещадно знищуючи їх величезними палицями, сталені їжаки списів шотландських і фламандських списовиків стали грізною перешкодою для вершників у латах. Швейцарці зробили собі гучне ім'я, повсюдно прославившись вмінням воювати піками та алебардами і створивши власний військовий підхід, швидко засвоєний німцями, а за ними й іншими народами Європи", - зазначає далі автор [Там само]. Більш обережні в оцінці цих перших перемог піхоти військові історики М. Беннет та Дж. Бредбері, вважаючи, що ці події не слід називати "піхотною революцією" [17, с. 63].

Аналізуючи питання, чому піхота з простонароддя діяла саме так, М. Прествіч також головну причину знаходить у тому, що селяни й городяни були далекими від лицарських традицій. Виявляючи ще й певний соціальний протест, вони при нагоді полонених не брали [15, с. 13-14]. Так, військові статuti швейцарців були позбавлені навіть натяку на військову етику. Військовий статут Люцерна (1449 р.) категорично забороняв брати полонених, незалежно від їхнього соціального статусу, а аналогічний статут Цюріха (1444 р.) забороняв видирати серця загиблим і розпорювати животи трупам [18, с. 310].

С. Жарков також акцентує на тому, що вже при Куртре метою повсталого міського ополчення фламандських міст було "переслідування й фізичне знищення лицарства". "Фламандці мали наказ стежити один за одним, за будь-ким зі своїх, хто б насмілювався, виявивши благородство, бути милосердним до ворога" [19, с. 230]. Унаслідок цього при Куртре було вбито більше 700 представників знатних родів (нечувані досі серед лицарства втрати), а їхні золоті шпори як трофеї вивісили в місцевому кафедральному соборі [Там само]. Із часом французькі лицарі також не менш жорстко позначалися з фламандських ремісників після перемог над ними при Касселі (1328 р.) і Розбеку (1382 р.) [18, с. 310].

Ф. Контамін пояснює це тим, що "на противагу аристократичній війні, яка легко перетворювалася на великий напіврозважальний турнір чи серію авантур і військових пригод, які були бажаними й цінними для лицарства, війна комун, війна народна передбачала поведінку більш жорсткою: фламандські комуні систематично знищували переможених і не визнавали практики викупу, оскільки вважали її приманкою чи виявом низькості" [Там само].

Стосовно тактико-стратегічних переваг піхоти, то, на думку С. Жаркова, уже битва при Куртре показала, що, "хоча злагоджений стрій піхоти поки що не здатний успішно битися з лицарською кіннотою у відкритому полі, все ж міг достатньо ефективно протистояти їй, обороняючись з опорою на природні або штучні перешкоди". Там, де піхотне ополчення саме обирало диспозицію для бою (фламандці при Куртре (1302 р.), шотландці при Баннокберні (1314 р.), швейцарці при Моргартені (1315 р.) монолітний стрій списовиків завжди перемагав [19, с. 230-231]. У цілому ж ці битви першої половини XIV ст. показали головне: "Опинившись в однаковому заздалегідь не зручному для себе стратегічному становищі, західноєвропейська лицарська кіннота виявилася вразливою перед щільнозімкненим строєм з доводревковою зброєю" [Там само, с. 247].

С. Жарков прямо пов'язує зміну в тактиці ведення середньовічних баталій на користь піхоти з тим, що проти добре захищеного латами кінного лицаря та його коня, тривалий час практично невразливих будь-яким видом зброї, зрештою були винайдені нові ефективні варіанти зброї ударно-роздроблювальної дії, удари якої хоча й не пробивали обладунок, усе ж ламали кінцівки та призводили до контузії лицарів. Особливу популярність серед піхоти завоювала комбінована зброя - сокира із шипом на обусі [20, с. 181-182]. "Лише з появою комбінованої доводревкової зброї піхота посправжньому стала домінувати", - додає історик [Там само, с. 182].

Не менш грізною для лицарської кінноти стала алебарда (поєднання списа і сокири на довгому деревку), яку за її бойові характеристики охрестили "вбивцею лицарів" [Там само]. М. Прествіч зауважує, що, "коли з другої половини XIV ст. боєздатна піхота, що б'ється в щільних лавах і не боїться кінних лицарських атак, сама кидається в бій з довгими алебардами, почала бурхливо розвиватися й удосконалювати власне бойове мистецтво, лицарі почали програвати не лише фізично, а й морально" [15, р. 15]. На це були вагомі причини - у швейцарських найманих піхотинців (ландскнехтів), наприклад, під страхом смерті заборонялося брати полонених. У цілому М. Прествіч доходить висновку, що роль піхоти в середньовічних арміях традиційно недооцінюється військовими істориками [Там само, р. 21].

З ним погоджується й К. Фаулер, вважаючи, що саме "успіх швейцарської піхоти (особливо в 70-80-х роках XV ст.) послужив вирішальним поштовхом до змін, за яких благородний стан втратив свою монополію" [21, с. 194].

На початковому етапі Столітньої війни існувала й традиційна недооцінка французами ролі лучників у баталіях. Англійці при Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.) саме з луків буквально розстріляли чудово захищених латами французьких лицарів. Анонімний хроніст із Сен-Дені після поразки французів при Кресі (1346 р.), пишучи в дусі тодішніх стереотипів, докоряв французьким лицарям за те, що вони "дозволили себе розбити піхотинцям і лучникам, людям мізерного значення" [19, с. 308]. "Фактично, у цій битві, - як зазначає П. Вінклер, - французи розбилися об власне ж переконання в непереможності рицарської кінноти і про нездатність піхоти ефективно протистояти їй". Таке, на його думку, було б неможливо при класичній побудові "клином", коли перед ворожими стрілками виявлялося тільки декілька вершників в найнадійнішому захисному спорядженні [14, с. 86].

Однак уже за військової реформи Карла VII (40-і роки XV ст.) у Франції формувалася контингент вільних лучників шляхом примусового набору з простонароддя. Такий воїн мав бути озброєним власним коштом,

але звільнявся від усіх податків. Зрештою було набрано 16 тис. стрільців (по 500 у кожній роті). Їх суттєвою відмінністю від англійських лучників було те, що французькі (окрім лука й арбалета) мали вільно володіти всіма видами зброї пішого бою, фактично ставши універсальною найманною піхотою [20, с. 341].

Зауважимо, що в XIV ст. західноєвропейська професійна наймана піхота існувала як за рахунок найманства, так і за рахунок військових трофеїв, які завжди можна було вигідно реалізувати. Відтак, природним було намагання полонити чи вбити найбільш можливих лицарів. Наявність же вільних обігових коштів давала можливість покращувати якість власного бойового спорядження, хоча значна його частина підбиралася як трофеї після завершення битви. З XV ст. цю силу помітили й королі, бо "власне селянське ополчення, що скликалося лише в разі потреби, не встигало ставати добрим воїнством" [Там само, с. 218].

Потреба в професійних арміях була породжена самою епохою пізнього середньовіччя. Зі зростанням міст як центрів ремесла й торгівлі, зародженням капіталістичних виробничих відносин, утворенням національних ринків відбувалася поступова ліквідація феодалної роздробленості, створення централізованих держав. Поставала необхідність у більших арміях, підпорядкованих центральній владі. У створенні таких армій королівська влада, насамперед, спиралася на міста (ремісників та купців) [21, с. 194].

Міста володіли значним людським контингентом особисто вільних людей, зброєю і грошовими коштами. Унаслідок цього армії, озброєні вогнепальною зброєю, що з'явилася в XIV ст., були передусім арміями міст і монархій, які на них опиралися. Головним способом їхнього комплектування було скликання міського ополчення (міської міліції). Слід зауважити, що ополчення городян складалося в основному з пішого війська [22, с. 247]. В озброєнні міських військових формувань особливо цінувалися списи, залізні дубини й алебарди, призначені для ефективного бою з лицарями. "Довгий спис лицаря виявився безсилим проти лісу ще більш довгих пік піхоти", - констатує К. Граветт [16, с. 295].

Тактика пішого ополчення в боротьбі з лицарською кіннотою зводилася до оборонних дій в глибоких і тісно зімкнених колонах - баталіях. Умілий вибір позиції утруднював дії лицарської кінноти. Так, знову зростала роль піхоти. В. Черчилль зазначає із цього приводу, що англійський король Генріх V Ланкастер (1413-1422) відверто віддавав перевагу піхоті над кіннотою. Перед битвою при Азенкурі (1415 р.) у нього було 5 тис. лучників і лише 1 тис. лицарів (кожного з яких супроводжували 2-3 зброєносці та декілька слуг). До того ж у ході бою він наказав спішитися й лицарям (коней відправили в тил) і битися в щільних лавах разом із лучниками на пагорбах. Саме така тактика принесла успіх і перемогу над уп'ятеро більшою кількісною армією французів [23, с. 409-411].

Критична ситуація, що склалася у Франції як у політиці, так й у сфері військової справи на початок XV ст., змусила короля Карла VII (1422-1461) провести ефективну військову реформу, що докорінно змінила вигляд французької, а згодом і європейської армії. Згідно з королівським ордонансом, виданим у 1445 р., у Франції остаточно створювався регулярний військовий контингент. Набирався він із дворян і являв собою важкоозброєну кінноту [24, с. 77-78]. Н. Басовська зазначає, що успішні реформи виявився в тому, що "на середину XV ст. у французької армії було все те, чого їй так трагічно не вистачало на початку війни - чітка організація, дисципліна, єдине командування, прекрасне спорядження" [25, с. 146].

Бельгійські історики Ф. і Л. Функени основну причину добровільного вступу лицарів до ордонансних рот убачають у тому, що, "розорившись унаслідок Столітньої війни, учораšní задирилі сеньйори були змушені найматися на королівську військову службу; це значною мірою диктувалося відсутністю коштів на придбання відповідного знатності власника військового спорядження". Як аргумент вони наводять факт набору до "Великих ордонансних рот" (1439 р.), коли за відсутності доброго екіпірування королівські комісари відсіяли на конкурсній основі чимало збіднілих лицарів. Доволі висока платня в таких ротах складала 31 лівр на "спис" (лицар у повному озброєнні та 5 його підлеглих - субальтернів). Ця "відсіяна" частина лицарства згодом улилася в "Малі ордонансні роти" (1449 р.) із характерним прізвиськом "роти малого жалювання" [26, с. 30]. При цьому вони зауважують, що ніколи жоден, навіть найбільш бідний лицар не став би добиватися для себе служби серед "піших", "придатної для простолюдинів і малоземельних" [Там само].

К. Фаулер убачає легкий перехід значної частини лицарства на професійну основу в тому, що воно "монополізувало на свою користь військовий престиж: можливість битися в лавах важкої кінноти сама по собі служила засобом просування соціальними сходами, а носіння зброї на службі у короля поступово стало розцінюватися як приналежність до благородного стану". Порівнюючи становище найманної кінноти з піхотою, К. Фаулер додає: "Піхотинці, навіть якщо вони мали краще екіпірування і зброю й отримували платню, все одно вважалися допоміжною силою; вигідніше було бути невідомим важкоозброєним воїном у кінному загоні, ніж капітаном піхотного загону" [21, с. 193-194].

А. Курків, навпаки, вважає, що "французьке лицарство як військова корпорація втратило свій професійний імунітет і теоретично було скасоване саме завдяки королівським ордонансам 1445-1447 рр.; те ж саме відбулося в 1471 р. і з бургундським лицарством", - додає він. "При всій своїй зовнішній схожості лицарське знамено і рота жандармів були абсолютно різні за внутрішнім змістом" [27, с. 7].

О. Акімова наголошує на тому, що значенням соціальної функції лицарства до певної міри можна пояснити й тенденцію до зміщення ціннісних орієнтирів при практиці найму військових загонів у бік суто професійних якостей. Під час війни, особливо після фактів поразок, їм починає приділятися підвищена увага. Однак оцінювати цю тенденцію як "дискредитацію" лицарства чи прояв його кризи не слід, на думку дослідниці.

У цілому ж військова професія в пізньому середньовіччі продовжувала асоціюватися з прерогативами лицарства, так само як і функція захисників суспільства, до якої лише додалася функція захисників королівства [28, с. 18-19].

Не так категоричний Ф. Контамін, говорячи про зміни в організації армій, що відбувалися протягом XIV ст., і значне поширення служби на контрактній основі. На його думку, це зовсім не означало занепаду старовинного дворянства (лицарства). У Франції і в Англії воно все ще становило значну частину кавалерії, яка, як і раніше, вважалася кращою і найбільш високооплачуваною частиною війська [18, с. 182]. Хоча він же в іншому місці своєї праці, у розділі "Гроші. Платня служба та найманство", називає гроші "майже обов'язковим посередником між владою та воїнами" [Там само, с. 105].

Мету військової реформи Карла VII він убачає в тому, що "більшість лицарства фактично і навіть юридично, залежала від принців і магнатів", тому король спробував підпорядкувати собі право вести будь-яку війну і

владу над усіма воїнами королівства; поняття "війна короля" і "війна королівства" зрештою мали стати синонімами [Там само, с. 188-189]. Завдяки цьому, за підрахунками Ф. Контаміна, у Французькому королівстві спостерігався ріст кількості професійного найманого війська, яке вже в останній чверті XV ст. налічувало 20-25 тис. осіб (1 % дорослих чоловіків країни при терміні служби від 18 до 25 років) [Там само, с. 190].

Істотно вплинуло на занепад лицарства та еволюцію військового мистецтва й масове оснащення армій вогнепальною зброєю - спочатку як облоговою, а згодом і як польовою артилерією. Це призвело до виникнення й розвитку в другій половині XV ст. лінійної тактики. З удосконаленням і все більшим упровадженням у війська вогнепальної зброї колони почали витягуватися по фронту. Легка кіннота відділилася від важкої і займала самостійне місце в бойовому порядку [29, с. 213-219].

М. Беннет та Дж. Бредбері вважають символічним те, що стара тактика кавалерійського лицарського удару довела свою неспроможність в останній битві Столітньої війни - при Кастильйоні (1453 р.), де французька артилерія просто розстріляла атакуюче лицарське військо англійського полководця Дж. Талбота [17, с. 66]. На цьому ж акцентує С. Жарков [19, с. 369].

Відповідно до змін у структурі армії, поступово змінювався й алгоритм бойових дій: тепер, коли зустрічалися два ворожих війська, насамперед починався артобстріл, що супроводжувався риттям укріплень для своїх гармат й укриттів від ворожих ядер. Характерним у цьому сенсі є епізод (1465 р.), який зустрічаємо в "Мемуарах" Ф. де Комміна: "Граф Шароле розбив табір вздовж ріки, оточивши його возами й артилерією" [30, с. 27]. "Люди короля почали копати траншею й споруджувати із землі й дерева вал. За нею вони поставили потужну артилерію, багато хто з наших вирило окопи біля своїх будинків" [Там само, с. 31]. У всі сторони від табору висилалися дозори, що досягали іноді 50-ти списів, тобто 300 осіб [Там само, с. 32]. 28 жовтня 1467 р. бургундський герцог Карл Сміливий, що мав найпотужніший на той час артилерійський парк у Європі, у битві при Брюстемі розбив 18-тисячне військо м. Лєжа лише гарматами, майже без допомоги кавалерії [26, с. 128]. Як зауважує Ф. Контамін, при цьому сама битва розпочалася артилерійською перестрілкою, за якої її долю вирішила більш точна стрільба бургундських гармат, через що лєжці покинули позиції й почали тікати [18, с. 217].

У цьому сенсі К. Граветт зазначає: "У XV ст. німецьких лицарів постійно громили простолюдини-таборити, що навчилися грамотно застосовувати артилерію та ручну вогнепальну зброю в ході Гуситських воєн". Автор далі припускає, що, звичайно, "можна було б виготовити куленепробивні лати, але вони за масою в декілька разів би перевершували нормальний обладунок. Сама собою вага вказувала шлях - залишати потовщення лише для прикриття життєво важливих органів, тому кулі легко пробивали звичайні лати, що захищали кінцівки, і залишали жакливі рани, тоді як рухливі гармати демонстрували на полі бою здатність до завдання величезних втрат важкій кавалерії" [16, с. 295].

М. Беннет та Дж. Бредбері говорять, що "зброярі пізнього Середньовіччя знайшли відповідь на посилення бойової потуги нових арбалетів і на масоване застосування великих луків, удосконалюючи захисне спорядження людей та коней, що вдихнуло нові сили в лицарську кінноту, яка намагалася відродитися". Але "лати, зроблені з розташованих під нахилом листів сталі з хитромудрим рифленням, що витримували потрапляння

стріли з арбалета чи лука, все одно погано захищали від куль, випущених із вогнепальної зброї" [17, с. 71]. Коли з 40-х років XV ст. ручна вогнепальна зброя витіснила на полях битв Європи луки й арбалети, перебравши на себе їх тактичні функції, панування кавалерії неминуче добігло кінця [Там само, с. 130]. С. Жарков погоджується з тезою про те, що XV ст. стало часом занепаду лицарства, а "всі спроби повернути важкій лицарській кінноті панівне становище на полях битв були приречені на невдачу в умовах остаточно сформованої важкоозброєної професійної піхоти, яка поступово перетворювалася на "царицю полів" [19, с. 392].

Відтак, зважаючи на вразливість лицаря від гармат і ручної вогнепальної зброї, перед довгими списками піхоти, сам зміст його існування на полі битви втрачав сенс. "Лицар як великий каток у латах перетворився на безнадійний анахронізм", - зазначає К. Граветт [16, с. 295].

Подібну думку зустрічаємо й у Ж. Руа в його відомій праці "Історія лицарства": "Середньовічне лицарство стало зникати, бо віджило своє і виконало все, що від нього вимагалось; з'явилися нові віяння, нові вимоги, на які воно було вже нездатне відгукнутися", "його важке озброєння вже нікуди не годилося, бо був знайдений порох, вогнепальна зброя набула поширення, тому непотребом стали важкі мечі та потворні палиці" [31, с. 236]. Він також додає, що "лицарство занепало внаслідок зловживань та деяких змін, що відбулися у військовій і політичній системі Європи" [Там само, с. 241].

Розглядаючи далі морально-етичний бік занепаду лицарства, Ж. Руа вбачає витoki цього явища значно раніше, у часи існування духовно-лицарських орденів. Історик зазначає, що, "на жаль, і в такі цілком моральні і благородні установи, як лицарські ордени, закрадалися й мирська озлобленість, і мирські заздрощі, і мирське користолоубство; не всі члени цих закладів свято і беззаперечно виконували покладені на них обов'язки; чимало з них кривило душою" [Там само, с. 235]. Як приклад він наводить долю Ордена тамплієрів (офіційно ліквідованого 1312 р.), що з духовно-лицарського перетворився на військово-фінансову корпорацію.

Й. Хейзінга також вважає, що "в XV ст. закладені лицарством у попередні століття норми світської етики зазнали різних змін, так чи інакше пов'язаних зі свідомими трансформаціями й переоцінкою моральних цінностей". "Але скільки б глибокими не були зміни, - заважає він при цьому, - лицарська етична спадщина ніколи повністю не знецінювалася. Значною мірою її життєстійкість забезпечувалася етичними нормами, покликаними до підтримання особистої гідності, честі і гордості" [2, с. 8].

Схожих поглядів притримується і Ю. Малінін, пишучи, що разом із християнською мораллю лицарська етика була найважливішою складовою середньовічної етичної свідомості. Вплив лицарських уявлень, на думку історика, залишався доволі сильним і в пізньому середньовіччі з його незвично високим соціальним престижем лицарства [32, с. 195-196].

Російський історик І. Гусев пише із цього приводу: "Якщо в етичному кодексі лицарства поняття лицарської честі початково означало почесті й славу, то з XV ст. - уже внутрішні духовні риси благородної людини. Хоробрість перед лицем смерті й стремління дорого продати своє життя виявилися вже при занепаді лицарства в Європі, коли окремі елементи лицарської етики трансформувалися в кодекс поведінки дворянства" [13, с. 139-140].

У часи Столітньої війни втеча й полон більш сильним противником не вважалися ганьбою, оскільки по-

лонений лицар міг розраховувати на відповідне до себе ставлення й завжди існувала можливість його викупу з полону [Там само]. Однак із опису французьким хроністом Ж. Фруассаром полонення під час битви при Пуатьє (1356 р.) французького короля Іоанна II Доброго (1350-1364) бачимо певний відхід від кодексу лицарської честі. Характерно, що коли король, піднявши праву рукавичку догори, оголосив про свою здачу в полон лицареві Дені де Морбеку з Артуа (після попередньої домовленості з ним про це), "його ледь не розчавили англійські солдати, які думали в цю мить лише про величезний викуп" [19, с. 334].

Процедура здачі в полон хоча й була розроблена ще в попередньому столітті, усе ж часто порушувалася. За традицією, лицар, що брав у полон іншого лицаря, відповідав за його безпеку, а той давав слово честі, що не втече, не сплативши викупу. Насправді мали місце випадки, коли полоненого вбивав інший претендент або полонений лицар, забувши про дане слово, за першої слушної нагоди тікав без сплати обіцяного. Вже при Пуатьє англійці, переслідуючи ворога до стін міста, убивали насамперед тих французьких лицарів, за кого отримати викуп було неможливо [Там само].

Ф. і Л. Функени вважають, що "практика викупу за полонених лицарів (лицарями ж і встановлена) була справжнім лихом для середньовічних способів ведення війни, оскільки лицар та його "спис" не були зацікавлені в загальній перемозі, а лише кидалися захопити якомога багатших полонених; а доля поранених лицарів і неспроможних сплатити викуп була сумною" [26, с. 118].

Відомий й неодноразово коментований істориками суперечливий епізод битви при Азенкурі (1415 р.), за що її Дж. Кіган у праці "Лик битви" назвав "кривавою бійнею і неприхованим звірством" [33, с. 134], коли Генріх V наказав нечуване досі - перебити полонених французьких лицарів, що смиренно сиділи в таборі англійців. При цьому, як констатують М. Беннет та Дж. Бредбері, "англійські лицарі відмовилися" й виконання наказу взяв на себе загін із 200 лучників (зауважимо - простолюдинів) [17, с. 62]. Д. Сьюард із цього приводу слушно зауважує, що відмова лицарів "була не виявом кастової солідарності і навіть не жалістю, а страхом втратити такий величезний викуп" [33, с. 153].

Однак якщо розібратися в ситуації більш докладно, побачимо, що це був вимушений з боку короля як командувача армії крок. Сприймавши французьких мародерів та селян, які в тилу грабували королівський обоз, за регулярні війська, Генріх V вважав, що його оточують, а полонені за таких обставин легко перетворяться знову на воїнів [Там само]. Н. Басовська також вважає, що існувала реальна загроза, оскільки "численні полонені французькі лицарі могли забути про лицарські загани й кинутися в бій; принаймні Генріх V зрозумів це саме так і наказав перебити полонених" [25, с. 104]. Бачимо, що традиція лицарського слова честі (коли лицареві достатньо було підняти догори руку як гарантію сумирної поведінки в полоні), тут не спрацювала до кінця. Було перебито чимало французької знаті, яка здалася в полон, сподіваючись викупитися з нього.

Вражає сам опис цієї страти, зафіксований автором "Хроніки Тюдорів": "Вони були заколоті мечами, зарублені алебардами, забиті бойовими ціпами і вистрошені у найлютіший і жорстокий спосіб" [33, с. 153]. Як повідомляв згодом очевидець цієї бійни лицар Жільбер де Ланнуа, "частину полонених спалили живцем у хатині, в якій їх тримали" [Там само]. Хроніст Варрен із жахом підмічає, що "все це було вчинено холоднокрівно" ("de froit sang"). Живими залишали лише тих, за кого можна було отримати солідні суми викупів, як-от: герцогів Бурбонського та Орлеанського (повернув-

ся до Франції з полону лише в 1440 р.). "Бійню ж король припинив після того, як зрозумів, що кидає гроші на вітер, бо жодної небезпеки від третьої шеренги французів немає" [Там само]. Однак "весь наступний після битви день був витрачений на пошуки непомічених раніше живих [лицарів], котрих можна було взяти в полон, а також на добивання смертельно поранених, покалічених і тих, за кого одержати викуп було неможливо" [Там само, с. 155]. Надалі тих із "азенкурських" знатних полонених, за кого викуп затримувався, солдати за безцінь продавали купцям у Кале, а ті їх збували як звичайних дворівних слуг в Англії [Там само, с. 156].

Характерно, що англійська історіографія (особливо біографи Генріха V) традиційно знімає провину з короля за цю криваву розправу над лицарями, посилаючись або на те, що сучасні цим подіям англійські хроністи не засуджували короля (!), або на "традиції часу" [Там само, с. 153]. Насправді ж, як слушно зауважує Д. Сьюард, ще в XV ст. "згідно з традиціями побиття полонених беззбройних дворян, які відповідно до загальноновизнаних законів лицарства вправі були очікувати на виплату викупу за своє життя, якщо вони здались у полон офіційно [за правилами], уважалося страшним злочином" [Там само, с. 154]. На думку автора, цим учинком Генріх V, що постійно публічно стверджував про те, що він "справжній лицар", сам розвіяв цей міф [Там само].

В. Черчілль вважає, що все ж для такої надмірної жорстокості не було підстав [23, с. 412]. І. Гусев пов'язує появу практики масового вбивства полонених лицарів із змінами в ідеології ведення війни. "Убивати полонених і тримати їх тривалий час як в'язнів почали тоді, коли війна з лицарського заняття перетворилася на загальнонаціональну й міжконфесійну" [13, с. 140]. Таку ж думку знаходимо й у Ф. Контаміна: "Держава в багатьох випадках виявляла зацікавленість у тому, щоби при можливості вести тотальну війну без жодної пощади противника... У часи Столітньої війни англійська монархія декілька разів подавала приклад неприборканої жорстокості, а згодом Людовік XI, як і Карл Смільвий, віддавали своїм військам накази спустошувати все і без жалю вбивати всіх ворогів" [18, с. 309].

Ще більший занепад лицарського кодексу щодо полонених бачимо в період війни Червоної та Білої Троїанд в Англії (1455-1485), де фактично відбувалося взаємовищення лицарського дворянського середовища. Так, після битви при Тютоні (1461 р.) "полонені лицарі не могли розраховувати ні на що, окрім смерті". Зрештою всі вони були перебиті ("окрім графа Девонширського та бастарда Ексетера", котрим дарували життя на один день!) [23, с. 458]. Подібним чином відбувалися й інші основні битви цієї війни - при Сент-Олбансі (1455 та 1461 рр.), Нортгемптоні (1460 р.), Мортімер-кроссі (1461 р.) і Босворті (1485 р.), де домінувала важкоозброєна довгодревковою зброєю лінійна піхота й лучники, що з нею взаємодіяли. Наслідком стало цілковите винищення цвіту англійського лицарства [20, с. 339].

Можливість пожитися за рахунок слабких не лише спокушала, а й змушувала багатьох з-поміж самих лицарів вдаватися до розбою. Так, чимало німецьких лицарів, що жили в бідності, не хтували банальним грабунком на широкому шляху, прикриваючись давнім, доволі обтічним у трактуванні, "правом помсти за образи" [16, с. 296]. Світогляд і стиль життя багатьох із них уже тоді був далеким від лицарського ідеалу. "Жорстокість і звірства були звичним явищем навіть серед вищого дворянства, що втрачало людяність, коли йшлося про чоловіків, жінок та дітей зі стану ворога" [19, с. 334]. У XV ст. колишні ідеали куртуазної любові у своїй основі були витіснені більш приземленими поглядами.

Прагматично, наприклад, вважалося, що кохання заважає лицареві виконувати його роботу [16, с. 293].

Не слід нехтувати тут і суто професійно-етичним боком проблеми пізнього лицарства. Поступово його частина "з гарячих бійців перетворилася на витончених придворних, обізнаних у тонкощах етикету, що ніколи не бували на полях справжніх баталій" [Там само]. Стало очевидно, що саме по собі лицарське звання небагато варте у військовій справі, якщо тільки не мається на увазі людина з добрим вихованням і підготовкою, що звично служить офіцером в армії. Уже в середині XV ст. Жан де Бюей писав, що "вишкіл і тренування, а не слава лицарського роду - ось основа вміння воїна діяти в бою і досягати успіху на війні" [Там само, с. 295]. Так, Філіп де Коммін малює дуже непривабливу картину військового професіоналізму феодалної бургундської кінноти в битві при Монлері (1465 р.): "Приблизно з 1200 цих кавалеристів не більш, ніж 50, як я вважаю, уміли тримати спис напереваги й заледве 400 були в кірасах, а слуги всі були беззбройними, бо довгі роки не знали війни" [30, с. 17].

А. Куркін наголошує на тому, що в XIV-XV ст. європейське лицарство втрачає і свої станові межі. Наприклад, патриціат італійських комун і нідерландських міст, сприймаючи лицарську атрибутику як елемент якоїсь витонченої гри, створював власні герби й горді девізи. У той же час багато дворян починають нехтувати обрядом посвячення в лицарі, а оволодіння лицарським мистецтвом зводять до нерегулярних вправ у кінній виїзді й фехтуванні. Тим не менш, лицарські ідеали зуміли надовго пережити своїх творців [27, с. 8].

Окрему позицію в питанні кризи лицарства в XIV-XV ст. займає О. Акімова. Помилку в підході до розгляду цього питання вона, насамперед, вбачає в тому, що, "як правило, XIV ст. потрапляє у сферу інтересів істориків разом із XV ст. і розглядається як єдиний історичний період, який найчастіше називають епохою занепаду лицарства" [28, с. 3]. "Дослідники, на її думку, демонструють через приклади жадібності та безпринципності лицарів грабівницькі рейди в ході Столітньої війни і насильство. Однак такі звинувачення адресувалися лицарству й більш ранніх періодів. Безумовно, Столітня війна оголила непривабливі сторони поведінки лицарства, дала свідчення його стратегічної та військової неспроможності. Це однаково справедливо для XIV і XV ст., але є відмінності. Жодна з "лицарських епох" не залишила стільки легендарних імен, як XIV ст.: Едуард Чорний Принц, Жоффруа де Шарні, Готьє де Моні, Карл де Блуа, Бертран дю Геклен, Жан ле Менгр де Бусіко, Джон Чандос, Джон Гонт герцог Ланкастер, королі Іоанн Богемський, Едуард III та Іоанн Добрий - усе це учасники Столітньої війни, що дали новий поштовх "моді на лицарство". Ще один важливий аргумент: прихильність до лицарських ідеалів висловлює безліч авторів історичних і літературних творів XIV ст. [Там само].

Висновки

Отже, створенню постійних армій у Західній Європі сприяв цілий ряд чинників як суто військово-технічного, так і морально-етичного характеру. Посилення ролі піхоти, масове використання потужних луків та арбалетів, удосконалення ручної вогнепальної зброї та артилерії ламало традиційні стереотипи ведення середньовічних баталій. Унаслідок цього в XIV-XV ст. помітною стала криза лицарства, яке почало втрачати свої позиції, спочатку військові, а разом із ними й суспільні. Одночасно відбувався відхід від морально-етичних норм лицарства та традиційного кодексу лицарської честі, що, насамперед, виявлявся в зникненні "правильної" війни за "лицарськими" правилами та стратах під час битв полоненого дворянства.

Становище лицарства як військової елітної касты було врятоване завдяки виникненню нового найманого професійного війська, створенню "ордонансних" рот. Це, у свою чергу, призвело до появи надійної опори королівської влади, ліквідації феодалної роздробленості та централізаційних процесів у державі, а відтак до поглиблення національної консолідації та самоідентифікації.

Сама по собі наймана королівська служба, яка в пізньому середньовіччі продовжувала асоціюватися з привілеями лицарства як "захисників королівства", хоча й створювала відповідний базис, була ще не в стані стати виразником національних зв'язків, оскільки лицар надалі головним завданням для себе вважав збереження й збільшення власного лену.

Не менш надійним знаряддям доби переходу від феодалних до централізованих монархій ставали наймані піхотні з'єднання з простонароддя, що виявилися більш дисциплінованими в порівнянні з лицарським феодалним ополченням. Стратегічне наповнення ними останніх періодів Столітньої війни репрезентувало участь у бойових діях усіх основних верств середньовічного суспільства, а відтак можемо стверджувати про найману службу як вагомий консолідуєчий чинник.

Так чи інакше, лицарство в XIV-XV ст. пережило ряд суттєвих трансформацій, а його значна частина за нових умов усе ж не змогла гідним, відповідним до свого кастового становища, чином самореалізуватися. У цілому сучасна історіографія означеної в статті проблеми виявляє як схильність до визнання кризи та занепаду лицарства, так до часткового чи цілкового заперечення цих явищ. Різноплановість поглядів істориків лише підтверджує необхідність подальших досліджень цього питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга; [пер с фр.]. - М., 1988. - 539 с.
2. Хейзинга Й. Политическое и военное значение рыцарских идей в позднем средневековье / Й. Хейзинга; [пер. с фр. Д. В. Сильвестрова] // Человек. - 1997. - № 5. - С. 22-25.
3. Turnbull S. The Book of the Medieval Knight / S. Turnbull. - London, 1985. - 382 p.; Gies F. The Knight in History / F. Gies. - London, 1986. - 415 p.; Edge D. Miles, Arms and Armour of the Medieval Knight / D. Edge, J. Paddock. - London, 1988. - 266 p.; Coss P. The Knight in Medieval England 1000-1400 / P. Coss. - Stroud, 1993. - 350 p.; Embelton G. The Medieval soldier / G. Embelton, J. Hove. - London, 1994. - 288 p.; Nicolle D. Medieval warfare: Sourcebook: In 2 vols / D. Nicolle. - London, 1995-1996. - Vol. 1-2; Gravett K. German Medieval Armiers. 1300-1500 / K. Gravett, A. McBride. - London, 1994; Gravett K. The Knight and Tournament / K. Gravett, A. McBride. - London, 1995. - 64 p.; Barber R. The Knight and Chivalry (revised 6d.) / R. Barber. - Woodbridge, 1995. - 415 p.; Gravett K. The World of the Medieval Knight / K. Gravett, B. Breckon. - Hove, 1996. - 64 p.; Prestwich M. Armies and warfare in the Middle Ages: The English experience / M. Prestwich. - New Haven; London, 1996. - 352 p.; Verbruggen J. F. The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages / J. F. Verbruggen. - Suffolk, 1997. - 388 p.; Boardman A. The Medieval Soldier in the Wars of the Roses / A. Boardman. - Stroud, 1998. - 212 p.; Medieval warfare: A history / [ed. by Maurice Keen]. - Oxford, 1999. - 342 p.; Кин М. Рыцарство / М. Кин. - М., 2000. - 520 с.; Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328-1498) / К. Фаулер; [пер. с англ.]. - СПб., 2002. - 350 с.; Граветт К. Рыцари: история английского рыцарства. 1200-1600 / К. Граветт; [пер. с англ. А. Колина]. - М., 2010. - 312 с.
4. Fedou R. La noblesse en France a la fin du moyen age (du milieu du XIV a la fin du XV-e siecle) / R. Fedou // Acta universitatis

№ 7 (107) листопад-грудень 2010 р.

Lodziensis. - Łódź, 1980. - Ser. I. - Zes. 71. - S. 49-63; Контамин Ф. Война в средние века / Ф. Контамин. - СПб., 2001. - 416 с.; Flori J. Rycerstwo i gycerstwo w sredniowieczu / J. Flori. - Poznań, 2003. - 268 s.; Ejustd.: Rycerstwo w średniowiecznej Francji. - Warszawa, 1999. - 182 s.; Николле Д. Французская армия в Столетней войне / Д. Николле; [пер. с фр. Н. А. Феногенова]. - М., 2004. - 60 с.

5. Фергюсон А. Б. Золотая осень английской рыцарственности. Исследование упадка и трансформации рыцарского идеализма / А. Б. Фергюсон. - СПб., 2004. - 352 с. - (Російський переклад видання 1960 р.).

6. Басовская Н. И. Столетняя война 1337-1453 гг. / Н. И. Басовская. - М., 1985. - 185 с.; Басовская Н. И. Идеи войны и мира в Западноевропейском средневековом обществе / Н. И. Басовская // Средние века. - 1990. - Вып. 53. - С. 44-51; Басовская Н. И. Правитель и народ в Столетней войне / Н. И. Басовская // Средние века. - 1991. - Вып. 54. - С. 23-34; Басовская Н. И. Столетняя война: леопард против лилии / Н. И. Басовская. - М., 2003. - 432 с.

7. Жарков С. В. Рыцарские замки, метательные машины и пушки Средневековья / С. В. Жарков. - Минск, 2006. - 177 с.; Жарков С. В. Военное искусство рыцарей / С. В. Жарков. - Минск, 2007. - 400 с.; Жарков С. В. Рыцарская конница в бою / С. В. Жарков. - М., 2008. - 448 с.; Жарков С. В. Рыцарские орден в бою / С. В. Жарков. - М., 2008. - 448 с.; Жарков С. В. Средневековая пехота в бою / С. В. Жарков. - М., 2008. - 448 с.

8. Акимов Е. Ю. Вассально-сеньориальные связи во Франции - идеал и практика XIV столетия / Е. Ю. Акимов // Новый век: история глазами молодых. - Саратов, 2006. - Вып. 4. - С. 66-78; Акимов Е. Ю. Особенности благочестия рыцарства (по хроникам Ле Бея и Фруассара) / Е. Ю. Акимов // Вестник СГСЭУ. - Саратов, 2007. - № 18 (4). - С. 125-127; Акимов Е. Ю. Основные черты социально-политического самосознания рыцарства XIV века (по сочинениям Ле Бея и Фруассара) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 / Е. Ю. Акимов. - Саратов, 2008. - 27 с.

9. Малинин Ю. П. Рыцарская этика в позднесредневековой Франции / Ю. П. Малинин // Средние века. - 1992. - Вып. 55. - С. 195-213; Малинин Ю. П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции XIV-XV вв. / Ю. П. Малинин. - СПб., 2000. - Гл. I. - С. 51-71; Малинин Ю. П. Рыцарская этика XIV-XV вв. // Малинин Ю. П. Франция в эпоху позднего средневековья : материалы научного исследования / Ю. П. Малинин. - СПб., 2008. - 452 с.

10. Луцицкая С. И. Рыцарство - уникальный феномен западноевропейского средневековья / С. И. Луцицкая // Одиссей. - 2004. - С. 7-35.

11. Цатурова С. К. Города в Столетней войне / С. К. Цатурова // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. - М., 2000. - Т. 4. - С. 246-272; Цатурова С. К. "Сеньоры закона": к проблеме формирования "параллельного дворянства" во Франции в XIV-XV вв. / С. К. Цатурова // Средние века. - 2003. - Вып. 64. - С. 50-88.

12. Войны феодального общества // Военная история / [И. Е. Крупченко, М. Л. Альтговзен, М. П. Дорофеев и др.] - М., 1984. - Гл. 3. - С. 28-41; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 4 т. / Г. Дельбрюк. - СПб., 2001. - Т. 3. Средневековье. - 448 с.; Дююи Р. Э. Всемирная

история войн: Харперовская энциклопедия военной истории / Р. Э. Дююи, Т. Н. Дююи. - СПб.-М., 1997. - Кн. 1 (3500 год от Р. Х. - 1400 год от Р. Х.). - 938 с.; Кн. 2 (1400 год - 1800 год от Р. Х.) - 938 с.; Разин Е. А. История военного искусства / Е. А. Разин. - СПб., 1999. - Т. 2. VI-XVI вв. - 656 с.

13. Докладніше про структуру і функціонування військово-чернечих орденів // История орденів середньовіччя / [авт.-сост. И. Е. Гусев]. - Минск, 2007. - 432 с.

14. Винклер П. фон. Оружие: руководство к истории, описания и изображения ручного оружия с древнейших времен до начала XIX ст. / П. фон Винклер. - М., 1992. - 510 с.

15. Prestwich M. Armies and warfare in the Middle Ages: The English experience / M. Prestwich. - New Haven; London, 1996. - 396 p.

16. Граветт К. Рыцари: история английского рыцарства. 1200-1600 / К. Граветт; [пер. с англ. А. Колина]. - М., 2010. - 312 с.

17. Беннет М. Войны и сражения средневековья. 500-1500 / М. Беннет, Дж. Бредбери; [пер. с англ. А. Колина]. - М., 2006. - 264 с.

18. Контамин Ф. Война в средние века / Ф. Контамин. - СПб., 2001. - 416 с.

19. Жарков С. В. Рыцарская конница в бою / С. В. Жарков. - М., 2008. - 448 с.

20. Жарков С. В. Средневековая пехота в бою / С. В. Жарков. - М., 2008. - 448 с.

21. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328-1498) / К. Фаулер. - СПб., 2002. - 352 с.

22. Цатурова С. К. Города в Столетней войне / С. К. Цатурова // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. - М., 2000. - Т. 4. - С. 246-272.

23. Черчилль У. Рождение Британии / У. Черчилль; [пер. с англ. С. Н. Самуйлова]. - Смоленск, 2002. - 512 с.

24. Lot F. L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient / F. Lot. - Paris, 1946. - Vol. 2. - 512 p.

25. Басовская Н. И. Столетняя война. 1337-1453 / Н. И. Басовская. - М., 1985. - 185 с.

26. Функен Ф. Средние века. Эпоха Ренессанса: Пехота-Кавалерия-Артиллерия / Ф. Функен, Л. Функен; [пер. с фр. М. Б. Ивановой]. - М., 2002. - 146 с.

27. Куркин А. Закат европейского рыцарства / А. Куркин // Para Bellum : военно-исторический журнал. - 2000. - № 11. - С. 3-12.

28. Акимов Е. Ю. Основные черты социально-политического самосознания рыцарства XIV века (по сочинениям Ле Бея и Фруассара) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 / Е. Ю. Акимов. - Саратов, 2008. - 27 с.

29. Хогг О. Эволюция оружия. От каменной дубинки до гаубицы / О. Хогг. - М., 2008. - 250 с.

30. Коммин Филипп де. Мемуары / Филипп де Коммин; [пер., ст. и прим. Ю. П. Малинина]. - М., 1986. - 496 с.

31. Руа Ж. Ж. История рыцарства / Ж. Ж. Руа. - М., 2004. - 248 с.

32. Малинин Ю. П. Рыцарская этика в позднесредневековой Франции / Ю. П. Малинин // Средние века. - 1992. - Вып. 55. - С. 195-213.

33. Сьюард Д. Генрих V / Д. Сьюард; [пер. с англ. Т. Н. Замиловой]. - Смоленск, 1996. - 398 с.

M. Kucyn

A PROBLEM OF CRISIS OF KNIGHT'S ARMY OF WESTERN EUROPE IS XIV–XV AGES IS IN MODERN HISTORIOGRAPHY

The article examines the state of development of modern historiography of Late Medieval chivalry crisis problems as a prerequisite for the emergence of Western Europe, hired a professional army.

Key words: *historiography, military art, chivalry, the Hundred Years' War, decadency, infantry.*

© М. Куцин

Надійшла до редакції 26.11.2010

№ 7 (107) листопад-грудень 2010 р.